

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94(477.8/.82)"18":329.11(=161.1)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.01>

ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗА РУССКОГО НАРОДА» У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ВОЛЫНСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»)

Добровольський Георгій,
аспірант

Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-5816-9018

У статті проаналізовано діяльність «Союза русского народа» (далі: СРН) у Волинській губернії, яка знайшла відображення у «Волинских епархиальных ведомостях», офіційному друкованому органі Волинської єпархії. Відомо, що Волинь стала одним із основних оплотів чорносотенців у всій Російській імперії. Членами Почаївського та Волинського відділів цієї організації були представники православного духовенства, які часто очолювали місцеві осередки. Волинські чорносотенці нерідко публікували свої відозви та оголошення у православній пресі, насамперед у «Волинских епархиальных ведомостях» і «Почаевском листке».

Поширюючи серед місцевого населення загальноросійську імперську ідеологію, вони враховували місцеві умови. Члени СРН ініціювали вивчення, збереження та популяризацію серед жителів Волині окремих історичних пам'яток та подій, насамперед Острозького замку, діяльності князів Острозьких (особливо Костянтина Острозького і преподобного Феодора) та Козацьких Могил в Берестечку. За їхньою участю було реставровано Муровану вежу Острозького замку та відкрито музей, а на Козацьких Могилах на місці Берестецької битви 1651 року споруджено скит-пам'ятник на честь Святого великомученика Георгія Побідоносця. Ініціатором та організатором створення в Острозі при Богоявленському соборі «Братства імені князів Острозьких під покровом преподобного Феодора» був окружний керівник СРН, священник Михайло Тучемський. У боротьбі з польським національним рухом та Католицькою церквою волинські чорносотенці не цуралися використовувати у своїх офіційних відозвах українську мову, називаючи її «малоросійською»; при цьому вони керувалися концепцією існування «триєдиного русского народа».

З метою ідеологічного впливу на населення та зростання своєї політичної ваги чорносотенці також займалися створенням «союзних» громадських читалень-бібліотек, наповнюючи їх відповідною літературою. Діяльність членів СРН на Волині не обмежувалася агітаційною роботою. Для посилення своєї економічної самостійності вони намагалися брати участь у кооперативному русі, широко розповсюдженому на початку ХХ століття.

Ключові слова: «Союз русского народа», чорносотенці, Волинська губернія, «Волинские епархиальные ведомости», князі Острозькі.

Dobrovolskyi Heorhii. Activities of the "Union of the Russian People" based on the materials of the "Volyn Diocesan Gazette"

The article analyzes the activities of the "Union of the Russian People" (hereinafter: NRC) in the Volyn province, which is reflected in the "Volyn Diocesan Gazette", the official publication of the Volyn Diocese. It is known that Volhynia became one of the main strongholds of the Black Hundreds throughout the Russian Empire. Members of the Pochaiv and Volyn branches of this organization were representatives of the Orthodox clergy, who often headed local branches. Volyn Black Hundreds often published their appeals and announcements in the Orthodox press, especially in the "Volyn Diocesan Gazette" and "Pochaev Leaf".

Spreading the all-Russian imperial ideology among the local population, they took into account local conditions. NRC members initiated the study, preservation and promotion of certain historical monuments and events among the people of Volyn, primarily Ostroh Castle, the activities of the Ostroh princes (especially Constantine of Ostroh and St. Theodore) and the Cossack Tombs in Berestechko. With their participation, the Brick Tower of Ostroh Castle was restored and a museum was opened, and a monastery-monument in honor of the Holy Great Martyr George the Victorious was erected at the Cossack Graves on the site of the Battle of Brest in 1651. The initiator and organizer of the creation in Ostroh at the Epiphany Cathedral of the Brotherhood named after the Princes of Ostroh under the auspices of St. Theodore was the district leader of the NRC, the priest Mykhailo Tuchemsky. In the struggle against the Polish national movement and the Catholic Church, the Volyn Black Hundreds did not hesitate to use the Ukrainian language in their official appeals, calling it "Little Russian"; at the same time they were guided by the concept of the existence of the "triune Russian people."

In order to ideologically influence the population and increase their political weight, the Black Hundreds also engaged in the creation of "union" public reading rooms-libraries, filling them with relevant literature. The activities of the NRC members in Volyn were not limited to propaganda work. To strengthen their economic independence, they tried to participate in the cooperative movement, widespread in the early twentieth century.

Key words: "Union of the Russian People", Black Hundreds, Volyn Province, "Volyn Diocesan Gazette", Princes of Ostroh.

«Союз русского народа» (далі: СРН) – найчисельніша та найвпливовіша політична організація російських чорносотенців ультраправого ухилу, яка діяла у 1905–1917 роках та декларувала своєю головною метою захист самодержавства в Російській імперії. Її члени сповідували радикальний російський націоналізм та виступали проти модернізаційних змін у державі. До цієї організації належало багато представників православного духовенства Волинської губернії.

Вивченню діяльності чорносотенців на українських землях історики почали приділяти увагу в 1990-х роках. В українській історіографії фахівцем з історії чорносотенного руху можна вважати Володимира Любченка. Він є автором аналітичної розвідки «Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.)» [11], а також низки статей у «Енциклопедії історії України». У них автор з'ясував причини виникнення російського та українського національних рухів, їхній взаємовплив та наслідки діяльності, а також роль чорносотенців у цих процесах.

У російській історіографії серед тих, хто займається проблемою чорносотенства та діяльністю СРН, можна назвати Ігоря Омелянчука. Його основною роботою є «Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914)» [16], в якій він спробував розкрити феномен масової участі етнічних українців у СРН. В іншому дослідженні історик з'ясував причини появи та напрями діяльності чорносотенців у Російській імперії [17]. Дискусійною є монографія Климентія та Климентія Федевичів, в якій вони доводять, що діяльність чорносотенців на українських землях сприяла українському національному руху [29]. Українські історики (Михайло Гаухман, Володимир Любченко, Богдан Чума та Володимир Маслійчук) з таким висновком не погодились і зауважили, що чорносотенці на Правобережній Україні плекали не українство, а малоросійство в контексті ідеології «триєдиної російської нації» [6; 2; 24; 15].

В американській історіографії цікавим дослідженням чорносотенства та діяльності СРН є праця Уальтера Лакера [10], де він прослідкував паралелі між ідеологією чорносотенства та фашизмом.

Цінним джерелом для вивчення чорносотенного руху у Волинській губернії є «Волинские епархиальные ведомости». На сторінках цього офіційного видання Волинської єпархії члени Волинського та Почаївського відділів СРН часто публікували свої статті та політичні відозви або повідомляли про проведені заходи.

Можна виділити кілька характерних напрямів діяльності СРН на Волині, пов'язаних з історією краю. Одним з них є популяризація постаті князя Костянтина Острозького (1522–1608 рр.), найбагатшого магната у Речі Посполитій, який був претендентом на польський королівський трон і на царський престол у Московській державі. Князя Костянтина називають дієвим захисником православних у Речі Посполитій і покровителем наук, культури та освіти на Волині. Він також проводив активну колонізаційну політику на Київщині та Поділлі, командував багатьма успішними походами проти татар [23].

Костянтину Острозькому присвячено не одну статтю на сторінках «Волинских епархиальных ведомостей». Члени СРН виступали активними організаторами заходів, спрямованих на вшанування пам'яті князя. Так, 1908 року в Острозі 300-ті роковини від дня його смерті були відзначені поминальною службою, яку провів єпископ Кременецький Амвросій разом із багатьма священниками. У виголошеній проповіді наголошувалося на великих заслугах Костянтина Острозького перед Православною Церквою, «малоросійською народністю» та «всією Росією» у боротьбі з татарською загрозою і католицизмом в усій «Південно-Західній Русі». Князь Острозький возвеличувався як захисник «русської народності від страшного натиску польщизни і католицтва» [27, с. 150–151].

В Острозі при Богоявленському соборі було створено «Братство імені князів Острозьких під покровом преподобного Феодора». Його ініціатором та організатором створення, а також першим директором музею, відкритого в 1913 році в Острозькому замку, був окружний керівник СРН, священник Михайло Тучемський [26, с. 867]. Він є автором багатьох краєзнавчих статей з історії Волині, зокрема Острога часів князів Острозьких. Зусиллями Михайла Тучемського була збережена Мурована вежа – архітектурна пам'ятка XIV століття, в якій і розташований Острозький музей. Задля її відновлення було оголошено збір пожертв серед населення, на які й було реставровано цю вежу, після чого у 1916 році відбулося її урочисте відкриття для відвідувачів [28, с. 405–410].

Острозьке братство обрало своїм покровителем преподобного князя Феодора не випадково. Феодор Острозький до свого постригу в монахи був одним із найвпливовіших руських князів у Великому князівстві Литовському та проводив самостійну політику. Так, за деякими даними, він брав участь у гуситських війнах на боці гуситів, а також був серед тих, хто підтримав князя Свидригайла [24]. У його житті описується, як князь Феодор активно протистояв польському королю Ягайлу у намірах підкорення Волині та Поділля. Отримавши значні маєтності на Волині, він вирішив відійти від світських справ і подався до Києво-Печерської Лаври, де став простим монахом. Феодор прославився скромним чернечим життям, а невдовзі після смерті його тіло було знайдено нетлінним, після чого відбулася офіційна канонізація князя Феодора [19].

Братство князів Острозьких також організувало заходи для поширення інформації серед волинян про постать преподобного князя Феодора Острозького. Наприклад, 11 серпня 1909 року в Острозі було проведено урочисте відзначення святкування на честь пам'яті князя Феодора. Православним духовенством були відслужені всенічна та літургія, після чого відбувся урочистий хресний хід з обнесенням раки з мощами преподобного навколо храму та була виголошена проповідь про діяльність князя Феодора [26, с. 867–869]. На свято були запрошені та прибули намісник Почаївської Лаври, архієпископ Волинський Антоній (Храповицький) та багато православного духовенства. Після урочистої літургії братчики разом з богомольцями та паломниками, які прийшли на службу, зібрались на спільну трапезу [26, с. 870].

Описуючи проведення загальних зборів братства, 5 липня 1909 року автор статті наголосив на особливому значенні міста Острога та діяльності князів Острозьких для збереження «православної віри і народності» у Волинському краї. Він також доводив необхідність нагадування про минулі події, так як з часом пам'ять про славетні подвиги предків стерлася, а тому варто її оновити [26, с. 872].

Голова Почаївського відділення СРН архіандрит Віталій (Максименко) був одним із ініціаторів створення монастиря-меморіалу святого Георгія на полях битви під Берестечком 1651 року. Побувавши на місці Берестецької битви, він описав у «Волинских епархиальных ведомостях» занедбаний стан поховань козаків та закликав до створення церкви-пам'ятника з метою всенародного вшанування борців за «свободу малоросійського народу» та «єднання з Великою Росією» [12, с. 428].

Реалізація ідеї створення меморіалу на Козацьких могилах під Берестечком вимагала певних зусиль. Землі, на яких знаходилися могили козаків, були приватною власністю. Їх треба було викупити, після чого, за задумом архіандрита, вони мали стати «власністю народу», тобто Волинського чи Почаївського відділу СРН [12, с. 430].

Члени СРН створили спеціальний будівельний комітет для побудови храму-пам'ятника загиблим козакам. Для цього вони оголосили всенародний збір коштів по церквах [1], причому зробити пожертву закликали не лише мирян, але й священників та духовенство. Цьому подав приклад сам архієпископ Волинський Антоній (Храповицький), пожертвувавши кілька сотень рублів [18, с. 476]. Редактор «Волинских епархиальных ведомостей», він же секретар Волинської духовної консисторії Валеріан Добровольський так мотивував священників до всілякої допомоги у створенні меморіалу: «Кривава жертва, принесена героями козаками під Берестечком, звільнила наш край, народ і духовенство от тяжкого польсько-католицького поневолення, дала сили вирости і розвинутися міцному православно-національному укладу життя, яким духовенство разом із народом живе до теперішнього часу [...]. Тому дорогим повинно бути нам те місце, де герої рідного краю покладали життя своє за нашу свободу» [18, с. 476].

Крім пересічних волинян, які зробили основний внесок у будівництво храму-меморіалу, жертводавцями були імператор Микола II, Єрусалимський патріарх Даміан, а також багатьох заможних та відомих людей Російської імперії. У 1914 році будівництво скита-меморіалу на Козацьких могилах було завершено.

Такий інтерес до історії та її популяризація чорносотенцями серед населення Волинської губернії має пояснення. Треба розуміти, що вони аж ніяк не були українофілами. Члени СРН завжди декларували проімперську та промонархічну «загальноросійську» спрямованість їхньої роботи. Використання української мінувшини зумовлене тим, що українців вони вважали частиною «триєдиної загальноросійської нації». Так, голова Почаївського відділу СРН архіандрит Віталій (Максименко), розповідаючи про битву під Берестечком, стверджував, що «пляшівське побиття козаків послужило якби великою викупною жертвою за свободу малоросійського народу та його вічне і нероздільне єднання з Великою Росією» [12, с. 428].

Чорносотенці у своїй боротьбі з польським національним рухом та Католицькою церквою часто використовували українську мову у своїх відозвах, пресі та усних проповідях з огляду на те, що переважною більшістю православних парафіян на Волині були етнічні українці [12, с. 429]. І багато з них мало або й зовсім не розуміли російської мови [29, с. 78]. Тому виступати проти «малоросійської» мови, звичаїв та культури місцевому православному духовенству не було сенсу.

Діяльність чорносотенців не обмежувалася проповідницькою та агітаційною роботою. На сторінках «Волинских епархиальных ведомостей» опубліковано звернення голови Почаївського відділу «СРН» до «отців союзних и окружных старост» із закликом «до відкриття на Волині союзних народних бібліотек». Він повідомив, що на час подачі оголошення вже готові 100 бібліотек і просив окружних старостів СРН на місцях знайти приміщення, де можна було би їх розмістити, а також рекомендував залучити духовенство та інтелігенцію у їхній роботі і пожертвувати книги «корисного змісту», тобто «релігійно-морального, історичного, сільськогосподарського змісту та з інших галузей знань, корисних для народу». Такі книжки для бібліотек мали друкуватися на «союзні кошти» [3, с. 575].

Популярність літератури на сільськогосподарську тематику характерна для початку ХХ століття. Враховуючи той факт, що переважна більшість членів Почаївського та Волинського відділів СРН були українськими селянами, зовсім не дивно, що сільськогосподарську літературу згадано відразу після релігійно-моральної та історичної.

Очікувані результати від відкриття «союзних» бібліотек архімандрит Віталій описав у рапорті на ім'я архієпископа Волинського Антонія (Храповицького): «От якби тут в сторожці завжди були «Почаевские листки» і хоча би мала бібліотека, це була б велика сила для направлення народу в бажаний бік. Церковна сторожка замінила б тоді жидівську розпусну пивну. Народ, як звик молитися в церкві, так би звик збиратися довкола сторожки для бесіди, обміну думок, читання новин та корисних статей. Звідси б задавався напрям і суспільному, і сімейному життю парафії» [20, с. 473]. Отже, через мережу бібліотек чорносотенці хотіли впливати на суспільні погляди.

Також чорносотенці прагнули опанувати кооперативний рух, який на території Наддніпрянщини почав масово поширюватися після прийняття «Высочайше утвержденного положения об учреждениях мелкого кредита» 1895 року [5], що позитивно позначилося на діяльності, як кредитно-позичкових, так і споживчих товариств. Так, станом на 1906 рік у підросійській Україні налічувалося 572, а 1914 року було зареєстровано уже 3052 споживчих товариства [14, с. 528].

У «Волынских епархиальных ведомостях» містяться повідомлення про створення кооперативів «союзниками» та заклики до селян вступати в них. Як приклад, можна навести рапорт священника села Іршик Старокостянтинівського повіту Іоанна Черняшевського на ім'я архієпископа Волинського Антонія. В ньому йдеться про те, що селяни-члени СРН на сільських зборах вирішили для поліпшення селянського побуту відкрити власну кооперативну крамницю СРН [21, с. 289].

І такий випадок не одиничний. Бажання чорносотенців-монархістів зайтися економічною діяльністю на теренах Волинської губернії стимулювали звістки про успіхи українського кооперативного руху у Східній Галичині. Так, архімандрит Віталій (Максименко) 1910 року у листі до депутатів монархістів III Державної думи писав, що успіхи українського руху на території сусідньої Галичини є наслідком успішного розвитку економіки, а саме діяльності кас «дрібного народного кредиту» – «райфайзенок». Тому він виступав прихильником затвердження статуту чорносотенного Почаївського союзу кредитних та ощадно-позичкових товариств [13; 9, с. 15–16]. Таким чином, у цьому питанні чорносотенці на Волині намагалися діяти подібно до українців Галичини, серед яких кооперативний рух на початку ХХ століття переживав значне піднесення, зумовлене діяльністю товариства «Просвіта». Просвітяни приділяли велику увагу економічним питанням. У самоорганізації селян вони бачили шлях до покращення їхнього добробуту та дієвий метод протистояння визискуванню українців. Разом з читальнями та бібліотеками просвітяни створювали позичкові каси та кооперативи. Так, перед початком Першої світової війни у Східній Галичині нараховувалося приблизно 7 тисяч громадських організацій, більшість з яких була кооперативами різного типу [25, с. 318].

Отже, аналіз матеріалів «Волынских епархиальных ведомостей» дав змогу з'ясувати, що члени найбільших відділів СРН – Почаївського та Волинського – займалися популяризацією, поширенням та утвердженням серед місцевого населення загальноросійської імперської ідеології. І робили це вони з урахуванням місцевої специфіки, тобто вивчаючи, зберігаючи та популяризуючи серед жителів Волині окремі історичні пам'ятки та події, насамперед Острозький замок, діяльність князів Острозьких та Козацькі Могили на місці Берестецької битви 1651 року. За участі членів СРН Острозький замок було відреставровано та в його приміщеннях відкрито музей, а на Козацьких Могилах споруджено скит-пам'ятник на честь Святого Великомученика Георгія Побідоносця.

З метою ідеологічного впливу на населення та зростання своєї політичної ваги чорносотенці також займалися створенням «союзних» громадських читалень-бібліотек, а для економічного унезалежнення своїх членів намагалися брати участь у кооперативному русі, широко розповсюдженому на початку ХХ століття.

Література:

1. Братья Малороссы! (Призыв Почаевского отдела Союза русского народа к малороссам выкупить землю на поле битвы под Берестечко, поставит там памятник и проводить на поле битвы памятные торжества и богослужения). [листівка]. Почаев. 1908.
2. Виступ Володимира Любченка під час обговорення книжки «За Віру, Царя і Кобзаря». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DLEez8nvIo>
3. Воззвание Почаевской лавры отцам союзным и окружным старостам. *Волынские епархиальные ведомости*. 1908. 17 августа. № 32. С. 575.
4. Выдержки из докладных записок Преосвященного Антония. *Волынские епархиальные ведомости*. 1906. 21 февраля. № 6. С. 166.

5. Высочайше утвержденное положение об учреждениях мелкого кредита: Закон Российской империи (РИ) от 1 июня 1895 г. № 11756. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3. Т. 15. С. 354–358.
6. Гаухман М. Перехресні історії: історіографічний етюд про дослідження Климентія Федевича. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2824-mikhajlo-gaukhman-perekhresni-istoriji-istoriografichnij-etyud-pro-doslidzhennya-klimentiya-fedevicha>
7. (Георгиевский) Евлогий, митр. Путь моей жизни. URL: http://krotov.info/acts/20/1910_16/eulo_15.html
8. Именной высочайший указ, данный сенату об укреплении начал веротерпимости в Российской империи 17 апреля 1905 г. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/1905>
9. Как завести потребительскую лавку. Прибавление к Почаевскому листку. 1909. № 51. С. 15–16.
10. Лакер У. Черная сотня: происхождение русского фашизма. Москва : Текст, 1999. 432 с.
11. Любченко В. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 55–65.
12. [Максименко] Виталий, арх. Казацкия могилы под Пляшевой. *Волынские епархиальные ведомости*. 1909. 24 мая. № 21. С. 427–433.
13. [Максименко] Виталий, арх. Письмо промонархическим депутатам III Государственной Думы. Почаев. 26 ноября 1910 года. URL: http://statearchive.ru/assets/files/garf_history.pdf
14. Марочко В. І. Кооперативний рух в Україні. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка – Ком. С. 528
15. Маслийчук В. «Мамо Імперіє, курво сатрапко!». URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2720-vladimir-maslijchuk-mamo-imperie-kurvo-satrapko>
16. Омелянчук І. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). Киев : МАУП, 2006. 744 с.
17. Омелянчук І. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) : монография. Киев : НИУРО, 2000. 167 с.
18. От строительного комитета по постройке храма-памятника на казацких могилах под Берестечком, Дубенского уезда. *Волынские епархиальные ведомости*. 1911. 9 июня. № 24. С. 475–476.
19. Полное житие преподобного Феодора князя Острожского, Печерского. URL: <https://azbyka.ru/days/sv-feodor-vasilevich-ostrozhsnij>
20. Рапорт архимандрита Виталия на имя Его Высокопреосвященства. *Волынские епархиальные ведомости*. 1909. 11 октября. № 41. С. 473–474.
21. Рапорт священника с. Иршик Староконстантиновского уезда Иоанна Черняшевского на имя Преосвященного Антония, архиепископа Волынского и Житомирского. *Волынские епархиальные ведомости*. 1907. 1–11 мая. № 13–14. С. 288–291.
22. Романчук О. Князь Федір Острозький. *Життя і Слово*. 1991. 24 серп.
23. Саух П. Князь Василь-Костянтин Острозький. Рівне : Волинські обереги. 2002. 244 с.
24. Семінар Українського католицького університету «Монархістська Україна в імперії Романових: монархісти та чорносотенці як складова частина українського руху (1905–1917)» (1 лютого 2018 року) URL: https://www.youtube.com/watch?v=6P_Clgw73e4&feature=youtu.be
25. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Харків : Держвидав України. 1925. 318 с.
26. Тучемский М. Первые страницы жизнедеятельности братства имени князей Острожских в г. Остроге. *Волынские епархиальные ведомости*. 1909. 11 октября. № 41. С. 867–872.
27. Тучемский М. Празднование дня памяти кн. К. К. Острожскаго. *Волынские епархиальные ведомости*. 1908. 17 февраля. № 7. С. 150–151.
28. Тучемский М. Устав братства имени князей Острожских, под покровом преподобного Феодора. *Волынские епархиальные ведомости*. 1909. 30 августа. № 35. С. 405–410.
29. Федевич К. К., Федевич К. І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ : Критика, 2017. 304 с.